

Svetozar Koljević

DA LI JE ČOVEK ONO ŠTO MU SE DEŠAVA?

Dok se kod Meše Selimovića i Vojislava Lubarde lično iskustvo preobražava u istorijsku viziju, kod Danila Kiša i Aleksandra Tišme neposredno istorijsko iskustvo se rastače u niz naizgled gotovo slučajnih, ali po pravilu "usitnjenih", "iseckanih" ljudskih sudbina. Tragedija vojvođanskog jevrejstva, uslovno rečeno srpskog i mađarskog, a u Tišminom slučaju onog dela mađarskog jevrejstva kojem je srpski ipak ostao prvi maternji jezik, ne postavlja se u klasičnoj epskoj stilizaciji kao Selimovićevo ili Lubardino pitanje, kao pitanje da li tako mudri, učeni i osetljivi ljudi kao što su Ahmed Nurudin i muderis Mevludin, tako časni i hrabri ljudi kao što su hajduk Toko i neki njegovi potomci, zaslužuju tako surove sudbine. Umesto toga, postavlja se pitanje da li *ikakvi* ljudski stvorovi, zaslužuju takvo poniženje i gaženje s kakvim su se suočili ne samo Jevreji, nego i toliki drugi obični i neobični ljudi, kao "slamke među vihorima" aprilske kapitulacije, nacizma i poratnog bespuća. No možda je čak i reč "zaslužuju" u vezi s Tišminim, pa i Kišovim junacima i junakinjama, zastarela kao neki deo prevaziđenog moralističkog prtljaga tradicionalne svesti, jer vremena u kojima se ti junaci kreću nude samo poniženja i gaženje, tako da se, zapravo, i ne postavlja pitanje bilo kakve moralne veze između onoga što čovek jeste, što sanja i što mu se događa. Zar nije, naime, čovek na kraju krajeva ipak ono što mu se dešava?

Već i sam naslov – *Upotreba čoveka* – nagoveštava da je čovek više beslovesni predmet nego kovač svoje sudbine. O tome svedoči i okvirna priča o dnevniku Ane Drentvenšek koja se, posle promašenog braka s nekom hohštaplarskom propalicom, povukla iz Zagreba u "slaninarski, pakosno uškiljeni Novi Sad" sredinom tridesetih godina i, poznata kao *Gospođica*, davala časove nemačkog jezika deci iz boljih kuća, sve do svoje smrti u decembru 1940. Taj dnevnik, čija "hrapava crvena presvlaka podražava zmijsku kožu" nosi "zlatnim slovima utisnuti natpis *Poesie*", svedoči, u znaku tih amblema, o zaludnom naporu da se uspostavi nekakav smisao i red u jednom strašnom životu. Kada nekoliko godina kasnije, u decembru 1944, usred "prljavštine i paleži, slavljeničkog šarenila i galame" tek oslobođenog Novog Sada, jedan od *Gospodičinih* negdašnjih đaka, Sredoje Lazukić, negdašnji okupatorski obaveštajac a sada vojnik narodnooslobodilačke borbe, slučajno nailazi na taj dnevnik odjednom mu se "*Gospođica*, koju je znao samouvenu do oporosti, otkriva" kao "raznežena, bespomoćna pred životom".

Tako ironično uokvirena u "razneženost" i "bespomoćnost" jedne nemačke ženske osećajnosti, u kojoj brojni elementi socijalnog ambijenta lebde kao naznake egzistencijalnih i metafizičkih osujećenja, novosadska drama jevrejskog i srpskog življa raspreda se u brojnim, fragmentarnim sličicama raznolikih "upotreba čoveka" u predratnim, ratnim i poratnim vremenima. Predratni Novi Sad je čak i za brodolomnika, *Gospođicu*, "kopno neslavno: gde su najvaljaniji urođenici oni društveno najniži: ta-

lijgari i zidari nadničari, jer rade previše i za suviše mali novac da bi se mogli predati porocima". Za razliku od onog sveta koji "čita nedeljne ilustracije", nešto pokušava i "priželjkuje", te tako nosi "u sebi otrov nedovoljne pregaženosti: nečem teži". U tom ambijentu javna kuća obeležava "najvišu tačku" do koje se Sredoje Lazukić ispeo "po vrludavim putevima ljubavi za novac" – te, štaviše, "ako uživanja u ljubavi priznamo za najmoćnija", ona predstavlja i "neku vrstu opšteg novosadskog vrhunca". S druge strane, taj ambijent je politički obeležen nacionalističkim "mucavim vapajima i šupljim busanjem" Sredojevog oca, koji je 27. marta pozdravio raskidanje pakta s Nemačkom, ne verujući da će se baš morati podneti žrtve "u koje se zaricao tresući pesnicom iznad glava okupljenih građana", jer će već samo njihovo prizivanje zbuniti i obeshrabriti neprijatelja tamo u Berlinu i Budimpešti i Sofiji".

Rat ne donosi iskupljenje već dalje poniženje celom tom svetu u *Gospodičinom* krugu. Zahvaljujući švercerskim kanalima i uspesima svog oca, Sredoje je uvučen u nemačku policiju, a kada ubije šefa obaveštajne službe koji ga seksualno napastvuje u jednoj pijanoj oficirskoj noći, on je prihvaćen u partizanske jedinice kao junak, jer se o njemu ništa drugo ni ne zna. U jevrejskoj porodici Kroner majka, Nemica, nalazi ljubavnika, s kojim će posle rata otvoriti kafanu u Frankfurtu na Majni; otac Robert je "kukavički skoro srećan što nema pristupa do uhapšenog sina"; sin Gerhard, koji će se naći u udarnoj grupi kod komunista, sve "gorče i otvorenije prezire" Jevreje što su oni više progonjeni, dok i njegova lobanja ne pukne pod udarcem pendreka u zatvoru, ostavljajući ga u besvesti i poslednjoj nezvesnosti: "Nisam rekao! Ili sam rekao?" Kao da ni njegova smrt nema ništa više dostojanstva ni smisla od posrtanja bake Sare u Osvjencimu u gasnoj komori, "maskiranoj kao kupatilo", s onim parčetom sapuna koje su joj tutnuli u ruku da je prevare. No da nije možda ipak i takvo umiranje u lažnom kupatilu dostojanstvenije od preživljavanja kćerke Vere, koja, posle svih poniženja, posle pokušaja trovanja o kojem razmišlja kao o "obratnom porođaju", mora da se podaje, kao prostitutka, nemačkim vojnicima i oficirima u logorskoj *Kući radosti*, pod senkom pretnje strašne kazne ukoliko neka mušterija ne bi bila zadovoljna?

Najzad, kao da ni ogromni istoporijski prevrati, oslobođenje 1944. i 1945, te sve ono što posle njega sledi, ni u čemu suštinski ne menjaju mogućnosti "upotrebe čoveka". "Glupo stradanje" se nastavlja: u Sredojevim "upotrebama" ženskih tela u poratnom Celju koje je, kao "grad oguglao na rekvizicije", postalo "jedno veliko parilište", u njegovom učlanjenju u SKOJ u kome je "morao da glumi odanost koju nije osećao, i da je čak nameće drugima", u njegovom hapšenju zbog navodnog učešća u neakvoj informbirovskoj zaveri, pa i u njegovom prolaznom braku s Dominikom, u koji je ušao samo zato da ne bi bio kao "bespravno useljeni ljubavnik" izbačen na ulicu, a koji on doživljava kao "klopku" u koju je "namamljen trenutnom teškoćom". U analognom znaku besmislene, ali ponižavajuće "upotrebe čoveka" odvija se i Verin život u tim poratnim danima. Dok radi na novosadskoj pošti kao pisar, Vera nastavlja kod kuće da se podaje svakom namerniku kao što je radila i u logorskoj *Kući radosti*, izložena u isto vreme i Gordaninom trabunjanju o "ciljevima socijalizma" i Micikinom busanju u prsa u ime svih onih koji su se oduprli nasilju i preživeli, za razliku od slabića koji su, naravno ko zna, možda i zaslužno, zaglavili. Zar je čudo onda što Vera teško podnosi to "mudrovanje nad greškama umrlih", što oseća da bi "trebalo da zamahne pesnicom i smrvi tu pijano raskokodakanu glavu, u ime mrtvih", a umesto toga samo "pije čaj, čuti, gricka kolače"? Pa i u

majčinoj gostionici u Nemačkoj Vera oseća "istu jezu tuđenja", prepoznavajući u radinosti i užurbanosti istu onu energiju koja je "izmišljala obmanjivačke natpise po logoru, nazive za blokove, vučire, za kuće radosti, koja je ukruživala korak stražara u stroju, koja je dresirala vučjake da neposlušnim logorašima cepaju meso". Možda je vrhunac ove drame apsurdna trenutak u kome Vera, u svojoj "leđenoj usamljenosti", sluti da su svuda oko nje "tuđini, aveti", te da je, "napustivši logor, ostavila jedino mesto gde se sporazumevala, gde su je okruživali pravi, bliski ljudi". A kada se, na kraju, Vera i Sredoje nađu u Novom Sadu, kada joj Sredoje preda slučajno otkriveni Gospođičin dnevnik, koji doziva njihovu prvu mladost, to traganje za izgubljenim vremenom završava se Sredojevim saznanjem da nema prava da je odvrća od ponovnog odlaska kod majke u Nemačku, kao i Verinom slutnjom da "sem parenje sa Sredojem i nema šta više da očekuje u Novom Sadu, gde zajedno s njim tone". I kada oni na rastanku spaljuju Gospođičin dnevnik, "crveno-žuti plamen" u prvi mah "suklja i skače visoko", da bi zatim, kao i sve drugo u ovom romanu, "počeo da se stinjuje, da tone ka svom dnu, da trepti i nestaje, ostavljajući iz sebe žar i pepeo".

Tišmin roman *Upotreba čoveka*, kao izraz vojvođanskog, mađarsko-jevrejskog novijeg istorijskog iskustva, senzibiliteta i sudbine, pripada svojim jezikom i srpskoj književnosti. Taj senzibilitet je, naravno, naročito u urbanim sredinama, bio vekovima, a posebno dramatično u godinama koje ovaj roman slika, u bliskom kontaktu sa životom srpskog življa i njegovom kulturom. Ta dramatika se ogleda, s jedne strane, recimo, u slikama stradanja srpskih zemljoradnika i sitnih zanatlija u periferijskim naseljima prilikom ulaska mađarskih trupa u Novi Sad, gde je i došlo "do najžešćih ispada, jer se vojska, podsticana da ih vrši, pred slikom skromnosti i napuštenosti osetila najmanje sputana obzirima". S druge strane, možda se znatno kompleksnija evokacija tog socijalnog i istorijskog ambijenta nazire u opisu Mikloša Armanjija, koji je u prvim danima okupacije postavljen za komesara u Kronerovoj trgovini, te, kao "pravi Peštanac" i "činovičko dete" ne zna da li "više zazure od glasnih i obesnih Srba ili od domaćih Mađara koji su od svojih suseda lakomo preuzeli, a sad u ohrabrenosti prevratom još i pustili s lanca istočnjački nemir i bezbrigu". Dakako, to je viđenje jednog stranca koji je došao s okupatorima, ali, kao što je još Andrić primetio, čak i ono što se o nekom može slagati, govori ponešto o njemu. Ukratko, Tišmina *Upotreba čoveka*, kao izraz dramatičnog životnog iskustva srpske, mađarske i jevrejske kulture u kontaktu u burnim vremenima, predstavlja izuzetno značajnu obradu tzv. "internacionalne teme" u našim prostorima, obradu u kojoj je prepoznatljiv i jedinstven umetnički rukopis koji apsurdistički, kamijevski pomera i dramatičuje jedno prustovsko traganje za izgubljenim vremenom, u sasvim autohtonima iskustvenim i istorijskim prostorima, u kojim se katkad čini da jedino goli seks nudi kakav-takav izlaz iz komunizma, kao i, možda, mnogih drugih oblika političkog ustrojstva ljudskih sudbina. U srcu tog iskustva i oblikovanja je egzistencijalna drama večne "upotrebe čoveka", ali njena pozornica su jevrejski, srpski, mađarski, nemački i hrvatski istorijski prostori, neka jevrejsko-srpsko-mađarska srednja Evropa uoči, za vreme i posle Drugog svetskog rata. Dakako, te različite kulture u kontaktu nose i posebne drame, pa i vavilonsko "pometenije umova" u svojim prostorima, "pometenije" koje nalazi i svoj posebni umetnički apsurdistički idiom u svim osnovnim aspektima ovog romana.

IZBOR IZ STRANIH KRITIKA

Jean-Baptiste Mauroux

"Liberté",
9-10. 4. 1988

POTPUNO BEZNAĐE ALEKSANDRA TIŠME

Nasilje, dekadencija, ništavilo, tri su ključne reči koje, u svom potpunom beznađu, sažimaju romaneskno delo A. Tišme, srpskohrvatskog pisca (rođenog u Horgošu, Jugoslavija, 1924). Novi Sad, "srpska Atina", predstavlja za ovog autora polje kliničkog istraživanja ljudskog nasilja, njegove geneze, njegovih izopačenosti; mikrokosmos pomoću kojeg A. Tišma ogoljava mehanizam nasilja u njegovim mentalnim strukturama, u njegovom nesvesnom.

To je slučaj Sergija Rudića, junaka Tišminog poslednjeg romana "Vere i zavere". Inga, ta laka žena koja mu se učinila "kao filmska zvezda", mogla bi da ga izbavi od "poniženja koje je obeležilo ostatak njegovog života" od kada je doživeo strahote rata. Ali Inge nije slobodna. Sergije će uceniti svog prijatelja Eugena, kompromitovanog izdajom koja nikada nije otkrivena, da ubije Baltazara, muža koji smeta. Ali pre toga, u najžešćem stilu Dostojevskog, Sergije se prepušta unutrašnjem sukobu: zašto ne bi on sam ubio Baltazara? Tako bi se osvetio što je bio "samo pion u igri istorije", što je uvek morao da ubija samo "po naredbi". Nije li to onaj njegov dug prema sebi čije bi ga ispunjenje ponovo postavilo, ravnopravnog, na noge?

Počinja da meri i odmerava prednosti i mane zločina na lelujavom tasu svoje savesti, koja je sačuvala intelektualnu oštrinu njegovih refleksa, poput Raskolnikova ume da odene zločin vrlinom. Od tada, Baltazar se u njegovim očima menja u "egoističnog i perfidnog monstruma". Neće li on samleti "zdrava i vredna ljudska bića"? Dinamika zločina je tu, počiva na lukavstvima razuma; nasilje je opravdano veštinom sofizma: pobrkane istine i laži stvaraju ovu ludu logiku kojom su se služili Hitler, Staljin i naš savremenik Pol Pot. Pošto nam je demontirao njen mehanizam, sad pokazuje njeno nemilosrdno delovanje pukim činjenicama koje su više nalik službenom izveštaju nego socijalnoj fresci.

Nasilje prožima čitavo Tišmino delo, nasilje koje samo čeka pogodno tle i prilike da bi razvilo svoje delovanje. To je nasilje Dulića, inspektora iz "Škole bezbožništva", koga jedna porodična tragedija primorava da muči do smrti zatvorenika; još podmuklije nasilje pliva u konfuziji osećanja, koje Tišma prikazuje još strašnijim okružujući ga oreolom čehovljevske nežnosti u "Stanu" gde junak, žrtva zakona, administracije i svoje sopstvene nemaštine, postaje saučesnik u izbacivanju iz stana svog bivšeg profesora ("Škola bezbožništva"). Za Tišmu, čovek je vuk. Čini se da niko u Novom Sadu nije čuo pevanje hora u "Antigoni". Ima mnogo čuda na svetu, ali većeg od čoveka nema.